

Jerzy Gula

**BROK NAD BUGIEM – PAŁAC BISKUPÓW PŁOCKICH
BADANIA WYKOPALISKOWE 1983–1984 ROKU**

Początki Broku sięgają zapewne X–XI w. i związane są z funkcjonowaniem szlaku bużańskiego, lądowego i rzecznego, łączącego Mazowsze (a zapewne i Pomorze Nadwiślańskie) z Rusią Kijowską¹. W związku z tym wzniesiono tu gród (nie odnaleziony), a następnie posadowiono przy nim komorę celną i wybudowano kościół. O ich istnieniu dowiadujemy się z dokumentu Konrada Mazowieckiego, zatwierdzającego około 1230 r. stan posiadania biskupstwa płockiego po zniszczeniach dokonanych przez Prusów². Istniejącej wówczas tzw. „kasztelanii biskupiej” podlegało 17 spośród istniejących tu wsi. Czas tego nadania nie jest znany, ale większość historyków wiąże je z powołaniem biskupstwa płockiego około 1075 r. lub początkiem XII w.³

W wiekach następnych, głównie od XIV w., wspomniany wyżej szlak zmienił kierunek, łącząc, przez Mazowsze, państwo krzyżackie z Brześciem, a następnie z Lwowem i miastami wybrzeża Morza Czarnego⁴. To spowodowało, że zapewne w samym końcu XV w. zostało tu lokowane miasto. Nie był to proces jednorazowy i nie wszystkie związane z nim dokumenty zachowały się. Wiemy, że 26 marca 1501 r. Jan Olbracht, na prośbę

¹ T. Dunin-Wąsowicz, *Węzeł drogowy pultuski na tle sieci komunikacyjnej wczesno-średniowiecznego Mazowsza (X–XIII)*, [w:] *Pultusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II, Warszawa 1975, s. 59 i mapy.

² J. K. Kochanowski, *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, Warszawa 1919, nr 301. Dokument ten ma bardzo obszerną literaturę. Posiada datę 1203 r., ale w literaturze bywa przywoływany z datą ok. 1239 lub 1240 r. Patrz T. Żebrowski, *Kościół (X–XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994 s. 135–137.

³ H. Łowmiański, *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. VI/1, Warszawa 1985, s. 355–361; H. Samsonowicz, *Brok i Puszcza Biała w średniowieczu*, [w:] *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, Ciechanów 1989, s. 26.

⁴ S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938, s. 102; H. Samsonowicz, *Gospodarka i społeczeństwo (XIII – początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza...*, s. 254.

biskupa plockiego Wincentego Przerembskiego, nadał miastu prawo do dwóch jarmarków i cotygodniowego targu w sobotę⁵. W latach 1542–1545 rozpoczęto, z inicjatywy biskupa plockiego Samuela Maciejowskiego, wzniesienie w Broku kościoła murowanego, którego budowę około 1560 r. ukończył bp Andrzej Noskowski⁶.

Położenie Broku spowodowało, że właśnie tu biskup Henryk Firlej wznosił, w latach 1617–1624, u ujścia rzeczki Turki do Bugu, renesansowo-barokowy pałac biskupi, zapewne (jak można wnioskować z określania go mianem „zameczek”) o pewnych cechach obronnych⁷. Został on zniszczony w czasie wojen szwedzkich, a jego odbudowę podjął dopiero około 1716 r. kolejny biskup plocki, Ludwik Załuski. Pałac pozostawał w rękach biskupów plockich do 1822 r., gdy został im odebrany przez władze carskie. Od tego czasu, pozbawiony stałego nadzoru i remontu, popadł w ruinę.

Zainteresowanie jego ruinami spowodowało, że w r. 1909 wykonany został plan inwentaryzacyjny na poziomie przyziemia i dwa przekroje kaplicy zachowanych jeszcze wówczas relikwów pałacu⁸. Z tego planu wiemy, że zachowany był wówczas jeszcze pełny obrys budynku.

W latach 1983–1984 mgr Jerzy Gula prowadził z ramienia Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Ostrołęce) badania wykopaliskowe na terenie ruin pałacu biskupów plockich w Broku. W chwili przystępowania do prac wykopaliskowych (w roku 1983) ponad powierzchnią porośniętego drzewami i krzewami terenu dawnego pałacu zachowana była jedynie silnie zniszczona klatka schodowa o pewnych cechach wieży pseudoobronnej.

Prace terenowe prowadzone były w okresie 5.09.1983–31.09.1983 r. i 2.07.1984–18.08.1984 r. Ich głównym celem było sprawdzenie hipotezy o wczesnośredniowiecznej lub średniowiecznej proveniencji obiektu (lokalizacja domniemanego grodu kasztelańskiego w Broku). Chciano także uzyskać wstępne rozpoznanie charakteru i ewentualnie kształtu pierwszego znanego źródłowo założenia z początków XVII w., a także określić rozmiary

⁵ W. H. Gawarecki, *Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich księży mazowieckich i biskupów plockich udzielone miastom województwa plockiego*, Warszawa 1828, s. 47. Patrz też M. Bartniczak, *Z dziejów Broku*, [w:] *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Rusocki, Warszawa 1975, s. 479–486, aliiści praca ta zawiera sporo nieścisłości i mylących uogólnień.

⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X, *Województwo warszawskie*, z. 12, *Powiat ostrowsko-mazowiecki*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1974, s. 7.

⁷ W. H. Gawarecki, *Przywileje, nadania...*, s. 48; *Katalog...*, s. 10; J. Kaźmierski, *Renesansowy pałac w Broku (Historia i problemy rekonstrukcji)*, [w:] *Brok...*, s. 255–256. Tamże wszystkie wiadomości dotyczące pałacu.

⁸ Opracował go Wojciechowski, w skali 1:100, Instytut Sztuki PAN w Warszawie sygn. neg. 94148 lub org. ISPAN nr 256.

Fot. 1, 2. Ruina pałacu biskupiego w Broku. Fot. W. Kochanowski

zniszczeń z czasów wojen szwedzkich i sprawdzić, na ile zachowana ruina została zaadoptowana dla potrzeb budowy XVIII-wiecznej. Wreszcie, w związku z planowanym zagospodarowaniem obiektu jako trwałej ruiny, należało wstępnie określić możliwość uczytelnienia jej planu do stanu znanego z roku 1909.

Jedyny (założony w roku 1983) wykop badawczy (nr 01) usytuowany został w północno-zachodniej części terenu, tak aby swą osią przecinał zachodni mur obwodowy pałacu, znany z planu z roku 1909. Wykop podzielono w roku 1983 na dwa odcinki: zachodni – 01A, o wymiarach 500 × 200 cm, i wschodni 01B, o wymiarach 500 × 250 cm. W roku 1984 przedłużono wykop (nr 01) w kierunku wschodnim o odcinek 01C. Odcinek ten, o wymiarach 700 × 250 cm, sięgnął swym profilem wschodnim murów zachowanego fragmentu pałacu – klatki schodowej (a więc, według inwentaryzacji z roku 1909, wewnętrznego lica wschodniego muru obwodowego).

Odcinek 01A eksplorowany był początkowo jedynie do głębokości 85 cm od powierzchni (–285). Na tym poziomie przy jego profilu wschodnim uchwycono fragment zachodniego muru obwodowego (wg planu z 1909 r.). Wówczas prace na odcinku 01A zostały wstrzymane i podjęto je na odcinku 01B wykopu nr 01, gdzie w części wschodniej, niezbyt głęboko pod powierzchnią, wystąpił filar sklepienia piwnicy z częściowo zachowaną pachą sklepienia. Następnie odsłonięto na tym odcinku ciągnący się na na głębokości –330 wzdłuż profilu południowego mur ściany działowej piwnicy. Na poziomie ca –370 odsłonięto niezłe zachowany fragment bruku kamiennego (otoczaki granitowe), pochodzący zapewne z pierwszego założenia murowanego wzniesionego na tym terenie. Po zerwaniu bruku dotarto do calca i osiągnięto stopę fundamentów wszystkich odsłoniętych na tym odcinku murów.

Wówczas powrócono do prac na odcinku 01A. W jego części środkowej natrafiono na usytuowane nieco skośnie, w poprzek wykopu, dwa zalegające jeden nad drugim kanały ściekowe. Górny (młodszy) znajdował się na głębokości –400. Zbudowany był z kłody drewnianej szerokości 60 cm, wydrążonej w środku. Ułożony był z lekkim spadkiem w kierunku NW (rzeki Bug).

Starszy, zalegający pod nim kanał odsłonięto na głębokości –470. Jego boki wzmocnione były pionowo ustawionymi belkami drewnianymi średnicy 30–40 cm. Sam kanał posiadał szerokość 90–100 cm. Na jego dnie biegły dwie deski ustawione w odstępach 30 cm, obłożone po bokach fragmentami cegieł i kamieniami polnymi.

Eksploracja odcinka 01C (1984 r.) prowadzona była najpierw od poziomu –30/–40 do –390/–400. Odsłonięty został bruk pierwotnej podłogi piwnicy pałacu, który następnie częściowo zerwano i założono dwa wykopy sondażowe: 01C/01 na wschodnim końcu odcinka 01C i 01C/02 na wschodnim końcu

zachodniej części odcinka 01C. Oba wykopy miały szerokość 150 cm i przebiegały od N do S profilu wykopu 01C. Eksplorację ich prowadzono najpierw do osiągnięcia stropu calca, a następnie do osiągnięcia stopy posadowienia wszystkich odsłoniętych w toku eksploracji murów.

W toku prowadzonych prac odsłonięto (poza opisanymi wyżej kanałami ściekowymi na odcinku 01A) na odcinku 01B następujące obiekty.

1. Ściana zewnętrzna (zachodnia) pałacu. Jej fundament posadowiony był na głębokości -370 na bruku kamiennym wnętrza piwnicy, wykonanym z kamieni narzutowych łączonych zaprawą wapienną. Korona fundamentu znajdowała się na głębokości -350. Górna partia muru wykonana była jako oblicówka ceglana. Wypełniał ją gruz ceglany z zaprawą wapienną. Mur zachował się do głębokości -280. Lico wewnętrzne tego muru przechodzi stopniowo w kolebkę sklepienia.

2. Ściana działowa na linii E-W. Stopa fundamentu posadowiona została na głębokości 280 cm (-445 cm, korona zaś zachowała się do wysokości 205 cm (-370). Dolna partia fundamentu zbudowana była w wykopie wąskoprzestrzennym, górna na powierzchni ówczesnego gruntu. Fundament wykonano z gruzu i cegły łączonych zaprawą wapienną. Górna partia muru zachowana do głębokości 105 cm (-280) wskazuje, na głębokości 140 cm (-315), na rozwarstwienie poziome w postaci cieniutkiej warstewki ziemi.

3. Ściana działowa na linii N-S dostwiona do poprzedniej ściany działowej na pełnej wysokości. Fundament posadowiony został na głębokości 240 cm (-370) na bruku wnętrza piwnicy, korona fundamentu na głębokości 200 cm (-330). Fundament wykonano w wykopie wąskoprzestrzennym z kamieni, gruzu ceglano i zaprawy wapiennej. Górna partia muru, zachowana do głębokości 30 cm (-260), zbudowana była z cegły łączonej zaprawą wapienną. Lico zachodnie przechodzi od głębokości 115 cm (-245) w kolebkę sklepienia.

Na odcinku 01C odsłonięto następujące obiekty.

1. Ścianę działową piwnicy po osi profilu S wykopu wraz z przylegającym do niej (w części zachodniej) fragmentem pacy sklepienia. Ściana ta (jedna z dwu dzielących XVIII-wieczny pałac na trzy części – skrzydła północne i południowe oraz dziedziniec), której część odsłonięto w roku 1983, jednoznacznie ujawniła swą dwuwarstwowość. Posadowiona była na poziomie -445 w szerokim wykopie bezpośrednio na ile calcowym, o fundamencie ceglano-kamiennym; w swej pierwotnej formie zachowała się zaledwie do poziomu -380/-390. Wyżej wystąpił wtórny fundament z głazów narzutowych i gruzu ceglano, wykonany w wąskoprzestrzennym, wtórnym wykopie. Jego korona znajdowała się na poziomie -350. Wyżej, do poziomu -50/-250, wznosiła się ściana ceglana z nielicznymi kamieniami w licu, wykazująca ślady pierwotnego pokrycia tynkiem wapiennym.

2. Lico wewnętrzne wschodniej ściany obwodowej pałacu, wraz z przylegającą do niego pachą sklepienia. Obwodowa wschodnia ściana pałacu, której zachodnie lico odsłonięto jako profil wschodni wykopu 01C, również wykazuje dwa poziomy powstawania. Na poziomie -435 posadowiony był pierwotny ceglany fundament ściany obwodowej pałacu. Wyżej, na poziomie -390 , na bruku pierwotnej podłogi piwnic, posadowiono, we wtórnym wąskoprzestrzennym wykopie, fundament ściany oporowej i pachy sklepienia kolebkowego o osi równoległej do osi pałacu.

3. Lico wschodnie ściany działowej odsłoniętej w roku 1983 we wschodniej partii wykopu 01B. Zachowała się tu dostawiona do ściany działowej piwnicy (por. pkt 1) ściana oporowa i pacha sklepienia kolebkowego, równoległego do osi wykopu. Posadowiona ona została na poziomie -400 , bezpośrednio na bruku pierwszego poziomu piwnic. Dolna jej partia (fundamentowa) wykonana była z gruzu ceglanego i kamieni w wąskoprzestrzennym wtórnym wykopie. Partia ta sięgała do $-360/-370$. Wyżej lico ściany wykonane było całkowicie z cegły, jednak niezbyt starannie (z warstwami wyrównawczymi z fragmentów dachówek) i sięgało do -250 .

4. Ściana działowa prostopadła do ściany działowej piwnicy, wraz z przyległą do jej wschodniego lica i pachą sklepienia. Odsłonięcie tej ściany działowej biegnącej w poprzek wykopu 01C spowodowało, że od poziomu -250 eksplorację prowadzono oddzielnie we wschodniej i zachodniej partii odcinka C.

Rozpoznano stratygrafię na przebadanym terenie, wszędzie osiągając poziom calca. Calca (we wnętrzu budowli posiadający strop na poziomie $-490/-420$) to szaroniebieski ił, uzyskujący pod wpływem dostępu powietrza barwę ciemnobezową lub zielonkawoszara, silnie zwarty, o bryłowej łupliwości.

Na zewnątrz budynku (wykop 01B) zrejstrowano ponad calcem następującą strukturę stratygrafii:

1) poziom $-490/-410$ – ciemnobezowy ił z gruzem ceglanym (jest to wypełnisko niższego kanału ściekowego – materiał ceramiczny XVII–XVIII w.);

2) poziom $-410/-370$ – ciemnoszara ziemia z domieszką iłu (wypełnisko górnego kanału ściekowego – materiał ceramiczny XVIII w.);

3) poziom $-370/-270$ – ciemnoszara ziemia z gruzem ceglanym i zaprawą wapienną – materiał ceramiczny XVIII w.;

4) poziom $-270/-200$ – ciemnobrunatna ziemia z dużą ilością gruzu ceglanego – materiał ceramiczny XVIII w.;

5) poziom $-200/-160$ – ciemnoszara ziemia z gruzem ceglanym i zaprawą wapienną – materiał ceramiczny XVIII–XIX w.

We wnętrzu piwnic pałacu stratygrafia wyglądała nieco inaczej.

1. Bezpośrednio nad stropem calca zalegały warstwy wyżej opisanej gliny przemieszanej z piaskiem, ciemnoszara ziemia, drobnymi okruchami cegieł i grudkami zaprawy wapiennej. Warstwy te to warstwa budowlana I etapu

budowy pałacu. Sięgały one poziomu –310. Wyżej zalegała warstwa jasnego piasku (1a) stanowiąca podsypkę pod pierwotną podłogę piwnic wykonaną z kamieni narzutowych, przebiegająca na poziomie ca –390.

2. Nad brukiem zalegała warstwa ziemi z piaskiem o miąższości ca 20 cm, pochodząca z pierwszej fazy użytkowania pałacu. Nieliczne materiały zabytkowe (ceramika) pozwalają odnieść czas jej powstania do drugiej połowy XVII w.

3. Wyżej zalegają cienkie (10–15 cm miąższości) warstwy zaprawy wapiennej z dużą ilością drobnego gruzu ceglanego i szarobrązową ziemią, stanowiące warstwy budowlane drugiego (XVIII-wiecznego) etapu budowy pałacu (w tym budowy wszystkich sklepień piwnic).

4. Nad młodszym poziomem budowlanym zalegały (podobnie jak nad dolnym) warstwy użytkowe piwnic w postaci ciemnej ziemi z piaskiem. Wystąpiły w nich materiały XVIII-wieczne. Nie stwierdzono żadnych śladów podłóg piwnic innych niż ziemia. Zachowany strop tych warstw przebiega obecnie na poziomie ca –340.

5. Powyżej, aż do obecnej powierzchni terenu ruin pałacu, zalegają różnej miąższości warstwy gruzu, gruzu z ziemią i ziemi z gruzem, zawierające w zasadzie materiały pochodzące z wieku XVIII. Nieliczne młodsze materiały, jakie w nich wystąpiły (m.in. moneta z 1923 r.), świadczą wyraźnie, że warstwy te powstały w wyniku przemieszania pierwotnie XVIII-wiecznych warstw w toku prowadzonych w latach międzywojennych prac związanych z pozyskiwaniem cegły z murów ruin pałacu.

Podsumowując wyniki prac badawczych prowadzonych w latach 1983–1984 na terenie pałacu biskupów płockich w Broku, możemy jednoznacznie stwierdzić, że potwierdzają one znaną ze źródeł pisanych historię budowlaną tego obiektu. Należy z całą stanowczością podkreślić brak na badanym terenie jakichkolwiek śladów osadnictwa średniowiecznego. Najstarsze relikty należą do założenia pałacowego wzniesionego (na surowym korzeniu) w początku XVII w. Należy do nich dolny kanał ściekowy, dolna partia oraz fundamenty ściany działowej W-E i bruk wnętrza piwnicy.

Ponieważ wyżej wspomniana ściana działowa musi posiadać zamknięcie od strony zachodniej, należy przypuszczać, że pierwotny mur obwodowy zachodni ukryty musi być we wnętrzu młodszego, XVIII-wiecznego muru obwodowego odsłoniętego na styku odcinków A i B wykopu nr 01.

Do XVIII-wiecznego założenia należy także ściana działowa z kolebką sklepienia przy wschodnim profilu docinka B, górna partia wyżej wspomnianej ściany działowej W-E oraz górny kanał ściekowy.

Pozostałości pierwszej fazy istnienia budowli pozwalają przypuszczać, że od początku posiadała kształt w planie zgodny z takim, jaki znamy z inwentaryzacji wykonanej w roku 1909. Pierwotne piwnice miały podłogi z bruku kamiennego i nie wykazują śladu istnienia sklepień.

Po zniszczeniu obiektu w drugiej połowie wieku XVII, w wieku XVIII pałac odbudowano, nie zmieniając jego zasadniczego rozplanowania, wstawiając jednak we wszystkie pomieszczenia piwniczne wtórne sklepienia. Poziom podłogi piwnic podniósł się stosunkowo nieznacznie (ca -50 cm).

Należy przy tym zaznaczyć, że przed przystąpieniem do XVIII-wiecznego remontu dokonano regulacji warstw i murów zachowanej wówczas ruiny starszego założenia pałacowego.

Pozostałości zniszczonej ponownie budowli zostały ostatecznie rozebrane (prawie do partii fundamentowych) w latach dwudziestych XX w. Do chwili obecnej mury zachowały się jedynie w dolnych partiach swego poziomu piwnicznego i w fundamentach. Pomimo posadowienia ich na bardzo stabilnym gruncie, ze względu na słabą jakość użytych materiałów (cegły i zaprawy wiążącej), oraz fakt, że pozostawały one przez dłuższy czas poniżej poziomu terenu a powyżej stropu (nieprzepuszczającego wody) calca, pozostałe fragmenty murów odsłaniano w bardzo złym stanie (silnie zmurzałe).

W toku prowadzonych w latach 1983/1984 prac eksploracyjnych wydobyto na terenie pałacu w Broku ponad 3500 fragmentów przedmiotów zabytkowych. Jednak ich wartość poznawcza (poza przydatnością do datowania poszczególnych warstw stratygrafii) jest nikła. Były to bowiem w przeważającej większości drobne fragmenty naczyń ceramicznych – 2370 fragmentów (poza budynkiem 1804 fragmenty, wewnątrz budynku 566 fragmentów) i szklanych – 498 (poza budynkiem 116 fragmentów, wewnątrz budynku 382 fragmenty) oraz kafli piecowych – 639 fragmentów (poza budynkiem 157 fragmentów, wewnątrz budynku 421 fragmentów). Na uwagę zasługuje jedynie występowanie w tym nowożytnym zespole stosunkowo bardzo dużego udziału ceramiki o wypale redukcyjnym (siwaków) – (2035 fragmentów na 2370 fragmentów wszystkich naczyń ceramicznych), co jest przyczynkiem do stwierdzenia lokalnej produkcji ceramiki siwej na tych terenach jeszcze w XX w.

Ponieważ wyniki badań nie były dostatecznie ciekawe dla historyków zainteresowanych średniowieczną przeszłością Broku, jak również dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (ze względu na nikłe możliwości wykorzystania ruiny do jakiegokolwiek adaptacji) dalsze prowadzenie prac badawczych na obszarze byłego pałacu biskupów płockich w Broku uznano za niecelowe⁹.

14-310 Miłakowo
ul. Mickiewicza 1

⁹ Maszynopisy sprawozdań z poszczególnych sezonów badawczych znajdują się w Archiwum WKZ w Ostrołęce.

Jerzy Gula

BROK ON THE RIVER BUG

The paper describes the results of architectural and archaeological researches in the palace of Płock bishops in Brok.

In the preface the author presents the history of the object till the year 1909 when the inventory plan was accomplished.

In the years 1983–1984, on initiative of the Provincial Conservator of Monuments in Ostrołęka, the ruins of the palace were subjected to archaeological examinations.

The main objective of the works was to verify the hypothesis about early Mediaeval or Mediaeval provenance of the object. It was also planned to define the character and possibly the shape of the first, known from the sources, original construction from the beginning of the 17th century. Besides it was intended to define the range of damages caused by the Swedes in the times of Swedish wars and to check how far the remaining ruins were later adapted for the needs of the 18th century building. Finally, in connection with the project to use this object in the form of a stable ruin it seemed justified to make an attempt to reveal its plan until the state from the year 1909.